

مقاله پژوهشی: تأثیرات طرح راهبردی آناتولی جنوب شرقی ترکیه (GAP) بر امنیت جمهوری اسلامی ایران

علی فرهادی^۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۴/۱۱

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۳/۱۰

چکیده

با توجه به موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران، امنیت کشور همیشه در معرض تهدید جدی بوده که نوع این تهدیدات می‌تواند متنوع و متفاوت باشد و یکی از این نوع تهدیدات، پروژه عمران و آبادانی آناتولی جنوب شرقی^۲ است که بر اساس آن سدسازی‌های متعدد در بالادست رودخانه‌های دجله و فرات در حال ساخت است و آب این دو رودخانه برای زراعی کردن زمین‌های بایر و بدون آب ترکیه و تولید برق مورد استفاده قرار خواهد گرفت. از همین رو هدف اصلی پژوهشگر شناسایی تأثیر طرح آناتولی جنوب شرقی بر امنیت جمهوری اسلامی ایران است.

نوع تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت جزء پژوهش‌های توصیفی است که در دو فاز با استفاده از روش پایش محیطی و الگوی چرخه انجام شده است. منابع پژوهش برای فاز اول پژوهش؛ شامل متون علمی مرتبط با موضوع مورد پژوهش، مصاحبه‌ها و گزارش‌های منتشرشده در نشریات و رسانه‌ها در خصوص پروژه گاپ است و روش انتخاب منابع از نوع اقتضائی و در دسترس بوده است. جامعه آماری برای فاز دوم تعداد پنج نفر از خبرگان حوزه مورد مطالعه بودند که به روش هدفمند انتخاب شدند.

نتایج تحقیق حاکی از آن است که با اتمام طرح گاپ، ابتدا امنیت زیست‌محیطی جنوب غرب کشور با مخاطره مواجه خواهد شد (ایجاد بحران آب و تولید ریزگردها و ...) و توازن اقتصادی منطقه به نفع ترکیه تغییر خواهد کرد و در بعد اجتماعی نیز بیکاری و مهاجرت شدت خواهد گرفت و محور مقاومت در منطقه تضعیف خواهد شد و ترکیه به برتری ژئوپلیتیکی در منطقه دست خواهد یافت و متعاقب آن توان عملیاتی یگان‌های نظامی مستقر در منطقه نیز به‌طور محسوسی کاهش پیدا خواهد کرد.

کلیدواژه‌ها: امنیت، طرح گاپ، پویش محیطی، الگوی چرخه.

۱. هیأت علمی دانشگاه علوم و فنون هوایی شهید ستاری، دکتری دفاع ملی، دانشکده دفاع ملی، دانشگاه عالی دفاع

ملی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) ali-farhadi92@yahoo.com

مقدمه

با توجه به موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران و همجواری آن با کشورهای بحران‌زده‌ای مثل عراق و افغانستان، امنیت جمهوری اسلامی ایران در معرض تهدید جدی بوده که نوع این تهدیدات می‌تواند متنوع و متفاوت باشد و برخی از آن‌ها برای جامعه علمی شناخته شده هستند و برخی نیز با واسطه و به صورت غیر مستقیم امنیت کشور را تهدید می‌کنند که برای جامعه علمی و مدیران و مسئولین شناخته شده نیستند و غفلت و عدم توجه جدی به این نوع تهدیدات، می‌تواند امنیت پایدار کشور را تحت تأثیر قرار دهد و رفته رفته کشور را با بحران مواجه نماید که از جمله این تهدیدات، می‌توان به تهدیدات زیست‌محیطی اشاره نمود.

عملیات سدسازی یکی از معضلات مجادله‌برانگیز است که در کنار آثار زیست‌محیطی، اقتصادی و سیاسی، آثار اجتماعی فراوانی مثل ویرانی نظام تولید سنتی و مهاجرت، حاشیه‌نشینی و بزهکاری و در نهایت فقر و بیکاری و ... را ایجاد می‌کند (احمدی اوندی و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷). عملیات سدسازی یکی از معضلات مجادله‌برانگیز در سطح ملی و بین‌المللی است و کاهش جریان آب دریافتی در نتیجه سدسازی، علاوه بر اینکه سایر دولت‌های ساحلی را با معضل کمبود آب مواجه خواهد ساخت، ممکن است پیامدهای مخرب محیط زیست متعددی را به همراه داشته باشد (نوری، ۱۳۹۷: ۲۲۰).

پدیده ریزگردها در زمره آن دسته از معضلات محیط زیستی است که منبع آن به‌طور کلی یا جزئی در قلمرو سرزمین یک یا چند دولت واقع شده است و آثار مخرب آن به محدوده‌ی سرزمین سایر دولت‌ها سرایت می‌کند. وقوع طوفان‌های گرد و غبار در سال‌های اخیر، بهره‌مندی از محیط زیست سالم برای مردم کشور ما را به شدت با مخاطره مواجه کرده است (همان منبع: ۲۵۴).

امروزه بسیاری از تهدیدات و چالش‌های مطرح علیه جوامع بشری از مسائل زیست‌محیطی سرچشمه می‌گیرند، به نحوی که طبق سناریوهای پیش‌بینی شده، تغییر اقلیم می‌تواند منجر به تهدید امنیت مرزی، امنیت اجتماعی و تحمیل هزینه‌های سنگین اقتصادی

تحت تأثیر تخریب زیرساخت‌های نظامی - امنیتی گردد (رضائیان قیه باشی، ۱۳۹۷: ۱۴۱). هرچند تهدیدات زیست‌محیطی، ظاهری غیرامنیتی داشته و تنها تهدیدات و چالش‌هایی طبیعی جلوه می‌کنند، ولی در عمل امنیت انسان، جامعه و در نتیجه امنیت ملی کشورهای محل وقوع را تحت تأثیر قرار داده و گاهی آثار و تبعات بسیار بیشتر و چشمگیرتری از جنگ را به همراه می‌آورند (معدنی، ۱۳۹۶: ۶).

بنابراین یکی از این نوع تهدیدات که متوجه جمهوری اسلامی ایران است، پروژه عمران و آبادانی آناتولی جنوب شرقی^۱ است که بر اساس آن با سدسازی‌های متعدد در بالادست رودخانه‌های دجله و فرات، آب این دو رودخانه در سدهای ترکیه ذخیره شده و مورد استفاده برای زراعی کردن زمین‌های بایر ترکیه قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه دجله و فرات در ادامه مسیر پس از گذر از سوریه و عراق، در جنوب شرق عراق، به هم پیوسته و شط العرب - اروندرود را تشکیل داده و به خلیج فارس می‌ریزد و با تکمیل طرح فوق و با کاهش آب آن، تالاب هورالعظیم، خشک و کم‌آب خواهد شد و در منطقه غرب ایران یک فاجعه زیست‌محیطی شکل خواهد گرفت (مقامی، ۱۳۹۶: ۱۱۶). طرح گاپ به علت نیاز آبی خاورمیانه از دیدگاه منطقه‌ای و بین‌المللی از حساسیت زیادی برخوردار است و در سال‌های آتی ممکن است بر سر حق آبه درگیری نظامی به وجود آید (همان: ۱۱۱).

راهبرد زمین‌های سوخته معرف سیاست انگلستان در رابطه با رودخانه هیرمند به‌منظور کاهش از نفوذ ایران در مرزهای هند بود و اکنون نیز عملاً راهبرد زمین‌های سوخته در رابطه با پایین دست رودخانه‌های دجله و فرات در حال اجرا است و رژیم صهیونیستی یکی از سرمایه‌گذاران این طرح است که منافع شایانی از این طرح به دست خواهد آورد و ضمن کسب منافع مادی، خود را از بحران‌های آب که یکی از بحران‌های جدی آینده دنیا است، رهایی می‌بخشد و توسعه متوازن و امنیت کشورهای همسایه خود و ایران را به خطر می‌اندازد. آب بخش جدایی‌ناپذیر زندگی بشر است و دامنه تأثیر آن از نیازهای فردی روزانه تا پیچیده‌ترین فعالیت‌های صنعتی، کشاورزی، اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و ... را در

برمی‌گیرد (عراقچی، ۱۳۹۴: ۳). در کشورهای غرب آسیا، آب به‌عنوان مسئله و چالشی مهم مطرح است و به احتمال زیاد جنگ بعدی در این منطقه بر سر آب خواهد بود (معدنی، ۱۳۹۶: ۱۳۷)، بنابراین با توجه به تأثیرگذاری‌ای که این طرح بر امنیت آب و امنیت ج.ا.ا در ابعاد مختلف خواهد داشت، بررسی تأثیرات آن بر امنیت جمهوری اسلامی ایران، موضوع مهم و قابل بررسی است.

بی‌تفاوتی و عدم اتخاذ راهبرد مناسب در قبال اجرای طرح راهبردی آناتولی جنوبی، باعث نابودی اراضی حاصلخیز غرب و جنوب غرب ج.ا.ا ایران، عراق و سوریه خواهد شد و یک منطقه بزرگ لم‌یزرع و بیابانی در غرب ایران ایجاد خواهد شد و کم‌کم جمعیت این مناطق، به سایر مناطق (به‌طور عمده به مناطق خوش آب و هوا) مهاجرت خواهند کرد. کشاورزی، دامداری و سایر صنایع وابسته به آن‌ها و همچنین شیلات منطقه ارون‌درود، تضعیف خواهد شد و در نتیجه بیکاری افزایش پیدا خواهد کرد و تنش‌ها بر سر منابع آب بین اقوام و مناطق شدت خواهد گرفت و سلامت مردم در اثر تخریب شدید محیط زیست و طوفان‌های گرد و غبار به مخاطره خواهد افتاد. هیچ تردیدی در اهمیت جایگاه آب و تأثیرگذاری آن بر سلامت، اقتصاد، سیاست و امنیت وجود ندارد، از این رو ضرورت دارد که تأثیرات طرح راهبردی آناتولی جنوب شرقی ترکیه بر امنیت جمهوری اسلامی ایران مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

با نگرش به مطالب عنوان‌شده، هدف تحقیق عبارت است از «شناسایی تأثیرات طرح راهبردی آناتولی جنوبی ترکیه بر امنیت ج.ا.ا ایران در ابعاد زیست‌محیطی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و نظامی».

مبانی نظری

امنیت در فرهنگ لغات به معنی «ایمن شدن، درامان بودن و بی‌بیمی» (عمید، ۱۳۶۳: ۱۹۸) آمده است. امنیت از موضوع‌های بسیاری مهمی است که در قرآن و روایات به گستردگی به آن اشاره شده است به‌طوری که در مجموع ریشه یا کلمه امن حدود ۷۸۹ بار در قرآن به کار رفته که از این تعداد ۳۵۸ مورد در آیات مکی و ۵۲۱ مورد در آیات مدنی بوده است.

همچنین کلمه‌هایی با بار معنایی مشابه مانند «سکینه»^۳ بار و «سلام»^{۳۳} بار و «سلاماً»^۹ بار در قرآن به کار رفته است.

آرنولد و لفرز^۱ معتقد است: «امنیت نماد ابهام‌آمیزی است که اصلاً ممکن نیست دارای معنای دقیقی باشد». والتر لپمن^۲ معتقد است «یک ملت وقتی دارای امنیت است که در صورت اجتناب از جنگ بتواند ارزش‌های اساسی خود را حفظ کرده و در صورت اقدام به جنگ، بتواند آن را پیش برد». رابرت مک‌نامارا^۳ نیز معتقد است «اگر امنیت دال بر وضعیتی باشد، آن وضع حداقل نظم و ثبات خواهد بود». ریچارد کوپر^۴ نیز معتقد است: «توان جامعه در حفظ و بهره‌گیری از فرهنگ و ارزش‌هایش، امنیت ملی است» (همان: ۳۱). مفهوم امنیت مانند دیگر مفاهیم در علوم انسانی دارای تعریف واحد و مقبول تمامی یا حداقل بیشتر صاحب‌نظران نیست. بر همین اساس با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که امنیت ملی به فرآیندهای زیر اطلاق می‌شود:

۱. حفظ تمامیت ارضی، حفظ جان و دین مردم، بقاء و ادامه نظام اجتماعی و حاکمیت کشور (سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی)؛
  ۲. حفظ و ارتقای منافع حیاتی کشور؛
  ۳. نبود تهدید جدی از خارج نسبت به منافع ملی و حیاتی کشور، چراکه امروز سازگار کردن محیط با اهداف داخلی بسیار مهم است (عامری، ۱۳۷۰: ۳۳۴).
- برژینسکی^۵ سیاست‌مدار آمریکایی در اوج جنگ سرد، درباره امنیت معتقد بود: «نقطه شروع کنکاش در باب امنیت باید با شناسایی صحیح ماهیت تغییرات عصر ما قرین باشد».

اگر در تعاریف مذکور دقت شود، می‌توان چنین برداشت نمود که نقطه مشترک در تمام تعاریف بالا، روی ضرورت «حفظ وجود خود» متمرکز است؛ به عبارت دیگر می‌توان

---

1. Arnoid Woifers
2. Walter Lippmann
3. Mc Namara
4. kuper
5. Breziensky

امنیت را «حفظ ذات و صیانت نفس از اساسی‌ترین خطرات» دانست. برخی صاحب‌نظران حفظ خود یا «صیانت ذات و نفس» را در پنج مقوله زیر خلاصه نموده‌اند:

۱. حفظ جان مردم؛
۲. حفظ دین، باورها و ارزش‌های مردم؛
۳. حفظ تمامیت ارضی؛
۴. حفظ نظام اقتصادی و سیاسی؛
۵. حفظ استقلال و حاکمیت کشور.

این پنج مقوله به‌عنوان جوهره «امنیت ملی» این خصوصیت را دارند که تمام کشورها، افراد، گروه‌ها و احزاب بدون توجه به گرایش‌ها، سلیقه‌ها و اختلافات فردی، گروهی، طبقاتی، سیاسی و اجتماعی روی آن‌ها اتفاق نظر دارند. اهمیت امنیت به حدی است که اکثر علمای علم سیاست بر این باورند که برای تحقق این منظور «فلسفه وجودی دولت» یا «فلسفه تشکیل دولت» مورد توجه قرار گرفته و تأسیس دولت را با وجود تمامی قیودی که بر پای آزادی‌های فردی ایجاد کرده، برای پاسداری از حریم امنیت دانسته و ضرورت آن را قبول کرده‌اند (مرادیان، ۱۳۸۵: ۸).

شیدائیان (۱۳۸۸) در بررسی ابعاد امنیت ملی از نگاه امام خمینی^(ره) و مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی)، مؤلفه‌های امنیت ملی را به دو گروه تقسیم می‌کند؛ مؤلفه‌های درونی استقرار امنیت ملی شامل وفاق و همگرایی ملی، ولایت‌مداری، مشارکت عمومی، ساماندهی اقتصادی، اقتدار نظامی و دفاعی، قانون‌گذاری و قانون‌مداری، گسترش و تعمیق معارف دینی و جنبش نرم‌افزاری و تولید علم می‌شود و مؤلفه‌های منطقه‌ای امنیت ملی را دربرگیرنده مشترکات فراوان فرهنگی دینی، جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی برای پیشگیری از نفوذ دشمن و ایجاد ثبات و آرامش در منطقه می‌داند (شیدائیان، ۱۳۸۸: ۶۴-۵۷).

امنیت ملی عبارت است از احساس آزادی در تعقیب اهداف ملی و فقدان ترس و خطر جدی از خارج نسبت به منافع اساسی و حیاتی کشور (بهزادی، ۱۳۳۸: ۱۰۴).

مکتب کپنهاگ به عنوان رهیافت مستقل امنیتی، با طرح امنیت موسع در برابر امنیت مضیق^۱، مطالعات امنیت حول محور تهدیدهای نظامی را به زیر سؤال برده و برای امنیت ابعاد چندگانه قائل است. به عنوان نمونه باری بوزان^۲ یکی از متفکران این مکتب، پنج بعد برای امنیت ملی قائل شده است؛ امنیت نظامی که به آثار متقابل توانایی‌های تهاجمی و دفاعی مسلحانه دولت‌ها و نیز برداشت آن‌ها از مقاصد یکدیگر مربوط است. امنیت سیاسی ناظر بر ثبات سازمانی دولت‌ها، سامانه‌های حکومتی و ایدئولوژی‌هایی است که به آن‌ها مشروعیت می‌بخشد. امنیت اقتصادی، یعنی دسترسی به منابع مالی و بازارهای لازم برای حفظ سطوح قابل قبولی از رفاه و قدرت دولت؛ امنیت اجتماعی به قابلیت حفظ الگوهای سنتی زبان، فرهنگ، مذهب و هویت و عرف ملی مربوط است که با شرایط قابل قبولی از تحول همراه است. امنیت زیست‌محیطی ناظر است بر حفظ محیط محلی جهانی به عنوان سیستم پشتیبانی ضروری که تمام حیات بشری به آن متکی است (بوزان، ۱۳۹۰: ۳۴). در ادامه هر یک از ابعاد امنیت به طور خلاصه بیان شده است.

امنیت نظامی: امنیت نظامی به معنای میزان توانایی و قابلیت نیروهای مسلح یک کشور برای حفاظت از حکومت و مردم در مقابل تهدیدهای قهرآمیز نظامی و غیرنظامی است (ماندل، ۱۳۷۸: ۷۶). اغلب تهدیدات نظامی در برنامه‌های امنیت ملی، از بالاترین اولویت برخوردارند. اقدام نظامی می‌تواند حاصل کار چند قرن در جنبه‌های دیگر را از بین ببرد. دستاوردهای ارزشمند در زمینه سیاست، هنر، صنعت، فرهنگ و همه جنبه‌های انسانی ممکن است با توسل به زور کنار زده شوند. در نتیجه همه دولت‌ها برای مقابله با خطر دارای نیروی نظامی دفاع یا اعمال تلافی‌جویانه خواه در قالب دفاع یا اعمال تلافی‌جویانه، هستند (بوزان، ۱۳۷۷: ۱۴۳).

امنیت سیاسی: امنیت سیاسی بر ثبات سیاسی دولت‌ها، سامانه‌های حکومتی و ایدئولوژی‌هایی ناظر است که به آن‌ها مشروعیت می‌بخشد (بوزان، ۱۳۷۸: ۳۴). تفکیک امنیت

-
1. Wide Versus Narrow
  2. Barry Buzan

سیاسی از سایر وجوه امنیت، امری پیچیده است. از این رو گستره امنیت سیاسی، از امنیت یک نظام سیاسی، حاکمیت، دولت تا جوهری از مسائل سیاسی در یک جامعه گسترده خواهد بود (جوادی ریایی، ۱۳۸۸: ۵۳). تهدید سیاسی به عنوان زمینه‌ساز سایر تهدیدها و یا مکمل آن‌ها نیز عمل می‌کند. هدف از تهدید ممکن است از فشار بر حکومت در مورد سیاست خاصی گرفته تا واژگونی حکومت، جدایی طلبی و برهم زدن بافت سیاسی دولت برای تضعیف آن پیش از تهاجم نظامی، متفاوت باشد (بوزان، ۱۳۷۸: ۳۴)؛ بنابراین در بُعد سیاسی امنیت ملی می‌توان به ابعاد فرعی مانند ساختار، ضعف و قوت، کارآمدی، میزان مشروعیت، امنیت دولت، احزاب، مواردی که به مشروعیت نظام‌های سیاسی باز می‌گردد، بحث قومیت‌ها و اقلیت‌ها در جوامع، میزان نهادمندی جامعه مدنی در کشورها و شیوه مشارکت سیاسی اشاره کرد (ربیعی، ۱۳۸۳: ۱۳۷).

امنیت اقتصادی: امنیت اقتصادی قابلیت و قدرت اقتصادی و موفقیت در بازارهای بین‌المللی، دسترسی به منابع، سرمایه و پول، منافع مالی و بازارهای لازم برای حفظ سطح قابل قبولی از رفاه و قدرت دولت را در برمی‌گیرد (بوزان، ۱۳۸۶: ۳۴). اهمیت بُعد اقتصادی امنیت ملی روز به روز افزون‌تر می‌شود. نزاع‌ها، کشمکش‌ها و حتی جنگ‌های کوچک و بزرگ با اهداف اقتصادی آغاز می‌شوند. در پس نیات طرف‌های درگیر، کسب منافع اقتصادی، عنصر اصلی و هدف راهبردی در شکل‌گیری سیاست‌های آنان است. علاوه بر این، امروزه از اقتصاد نه تنها به عنوان مکمل عملیات نظامی، بلکه به عنوان جایگزین در مواردی همچون تمرین‌ها استفاده می‌شود؛ به عبارت دیگر اهمیت امنیت اقتصادی تا به آنجا است که کلیه دولتمردان حاضر به هزینه کردن و سرمایه‌گذاری - ولو در بخش نظامی - در این زمینه هستند (ربیعی، ۱۳۸۳: ۱۳۹).

جنبه‌های اصلی امنیت اقتصادی عبارت‌اند از رشد اقتصادی و توزیع اقتصادی کالاها و خدمات. هدف امنیتی در این رابطه افزایش سلامتی اقتصاد ملی از طریق بهبود نسبی آن در مقایسه با شرایط اقتصاد در گذشته و همین‌طور بهبود شرایط فعلی آن در مقایسه با دیگر کشورها است. یا بنا به گفته ماندل: «امنیت اقتصادی عبارت است از میزان حفظ و ارتقای

شیوه زندگی مردم یک جامعه از طریق تأمین کالاها و خدمات، هم از مجرای عملکرد داخلی و هم در بازارهای بین‌المللی (ماندل، ۱۳۷۷: ۱۰۸).

امنیت اجتماعی - فرهنگی: امنیت اجتماعی - فرهنگی عبارت از قابلیت حفظ الگوهای سنتی زبان، فرهنگ، مذهب، هویت و عرف ملی با شرایط قابل قبولی از تحول است (معدنی، ۱۳۹۶: ۲۶). در خصوص امنیت اجتماعی، اختلاف بر سر مفهوم آن وجود دارد. برخی امنیت اجتماعی را یکی از ابعاد امنیت ملی دانسته و در کنار ابعادی مانند محیط زیست و اقتصادی قلمداد نموده‌اند. برخی دیگر امنیت اجتماعی را هم‌سنگ امنیت ملی دانسته‌اند (ریعی، ۱۳۸۳: ۱۴۹). امنیت اجتماعی به‌عنوان مقوله‌ای فراگیر و پیش‌شرط هر نوع برنامه‌ریزی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، جایگاه برجسته‌ای دارد (جوادی ریایی، ۱۳۸۸: ۵۲).

امنیت زیست‌محیطی: جدیدترین جنبه امنیت ملی که کمتر از سایر جنبه‌های این مفهوم مورد توجه بوده است، امنیت منابع و زیست‌محیطی است. امنیت زیست‌محیطی عبارت است از حفظ و افزایش میزان دسترسی به منابع حیاتی، به‌ویژه منابع تجدیدنشدنی و مواد معدنی راهبردی و سوخت‌های فسیلی و از طرف دیگر، تلاش مستمر و نهادینه برای کاهش آلودگی و نگهداری محیط زیست و ارتقای کیفیت آن و حفظ و بهبود شرایط زندگی در محیطی محلی و جهانی (معدنی، ۱۳۹۵: ۹۲).

ورود این مباحث به حوزه مباحث امنیتی، اندکی با تأخیر صورت گرفت و با طرح مسائل امنیت زیست‌محیطی از سوی اندیشمندان این مکتب، به‌ویژه باری بوزان، این روند شکل گرفته و مورد توجه نهادهای مرتبط در بخش نظری، مطالعاتی، سیاست‌گذاری و اجرایی قرار گرفت (لطفی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۳۱). اخیراً ملاحظات مربوط به رشد سریع و بی‌رویه جمعیت، کاهش منابع طبیعی و گسترش غیر قابل کنترل آلودگی‌های صنعتی و معدنی، وارد صحنه اصلی تفکر روابط بین‌المللی، پژوهشگران و حتی توده‌های مردم شده است. در پایان دهه ۱۹۸۰ م، محیط زیست به‌عنوان یک موضوع امنیتی آغاز و به مرور به مسئله امنیتی برجسته تبدیل شد. موضوعاتی همچون گازهای گلخانه‌ای، تپه شدن اتمسفر از ازن، ته‌نشینی اسیدها، خوردگی خاک، از بین رفتن جنگل‌ها، کاسته شدن از ماهی‌های

موجود و آب‌های تازه در کنار زوال منابع زیرزمینی، از موضوعات مرتبط با امنیت محیط زیست است (ربیعی، ۱۳۸۳: ۱۴۷).

بحث محیط زیست و مسائل زیست‌محیطی ارتباط مستقیم با حیات و زندگی جمعی انسان دارد؛ زیرا هر نوع عارضه و اثر منفی بر محیط زیست، اثر زیان‌بار بر حیات انسانی دارد، بدون شک محیط زیست با جستارهای توسعه و امنیت واحدهای سیاسی نسبت مستقیم داشته است، به‌گونه‌ای که هرگونه اختلال در کارکرد عناصر سازنده زیست‌بوم‌ها و زیست‌کره، زیست و مدنیت بشر را تهدید می‌کند (کاویانی راد، ۱۳۹۰: ۸۶).

توسعه مفهوم امنیت به نحوی که تهدیدات و خطرات زیست‌محیطی را در برگیرد، به ظهور رویکردی بسیار فراگیر انجامیده است (مریدسادات و همکاران، ۱۳۹۰). این موضوع می‌تواند یکی از ریشه‌های امنیت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی باشد و ناظر بر ایمن‌سازی و سالم‌سازی محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آبی، خاکی، هوایی، صوتی، اخلاقی و ... است (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۳۱).

پروژه گاپ^۱: پروژه اناطولی جنوب شرقی (گاپ^۲)، طرح توسعه انسانی و منطقه‌ای است. این طرح در حوزه فرات و دجله و در دشت‌های مزوپتیما (بین‌النهرین) شمالی است که در سال ۱۹۸۹ م طراحی شده و شامل طرح‌های زیربنایی و ایجاد امکانات جاده‌سازی و شبکه راه‌آهن، فرودگاه، جاذبه گردشگری، کارخانه‌ها، سیستم بهداشتی و درمانی نظیر بیمارستان‌ها، دانشگاه، مدرسه، توسعه سیستم اطلاعات و خبررسانی پیشرفته است. هدف از این طرح پیشگیری از مهاجرت مردم و ایجاد شرایط برای بازگشت بیش از سه میلیون مردم کوچ‌کرده به مناطق میانی و غرب کشور به روستاها و شهرهای خود است (مختاری هشی و قادری حاجت، ۱۳۸۷: ۶۵).

هدف از اجرای گاپ همچنین توسعه همگرایانه شهر و روستا، برقراری عدالت در روند توسعه، افزایش مشارکت مردمی، حفظ محیط زیست، افزایش استخدام و کارایی

---

1. GAP

2. Güney doğu Anadolu Projesi- GAP

نیروی کار، آموزش و پرورش استعداد های جوانان و زنان و دختران و تغییر ساختار عشیره ای و قبیله ای و برقراری تعادل بین زاد و ولد با روند توسعه منطقه ای و تحول در بافت خانوادگی و طرح توسعه مکانی، توسعه امور زیربنایی، توسعه سرمایه گذاری بخش عمومی و خصوصی در بخش خدمات و توریسم و فرهنگ و کشاورزی و صنعت برای افزایش کیفی و کمی محصولات تولیدی و صادرات آن ها و ارزآوری، افزایش قدرت رقابت سازنده منطقه ای، تقویت همگرایی اقتصادی و اجتماعی منطقه ای است (قائم مقامی، ۱۳۹۵: ۱۰۹).

مرکز سدسازی دولت ترکیه در حوزه رودهای دجله و فرات در جنوب شرق این کشور قرار دارد. ترکیه از سال ۱۹۹۷ میلادی در قالب پروژه گاپ در مسیر دجله و فرات، چندین سد ساخت. در این پروژه بلندپروازانه، ترکیه سعی کرد با انحراف جریان آب دجله و فرات، ۲۲ سد و ۱۹ نیروگاه آبی بسازد تا آب مورد نیاز ۱/۷ میلیون هکتار از اراضی کشاورزی را با حجم ذخیره مخزن ۳۲ میلیارد متر مکعب تأمین نماید (توحیدی و کیخسروی، ۱۳۹۸: ۳۹۱).

این طرح از سال ۱۹۸۰ م به صورت رسمی مورد توجه مسئولان وقت دولت ترکیه قرار گرفت و عملیات ساخت بسیاری از سدهای آن از جمله سد آتاتورک که ظرفیت آن به تنهایی معادل ۶۵۰ سد ایرانی است، نهایی شد؛ اما از سال ۲۰۰۸ م و در دوران نخست وزیری رجب طیب اردوغان، برنامه عمل گاپ در دولت ترکیه رسماً مصوب و عملیات اجرایی و توسعه ای آن آغاز شد.

با تکمیل نهایی طرح گاپ، ترکیه حدود ۴۵ درصد آب رودخانه های دجله و فرات را کنترل خواهد کرد. بر پایه برخی از برآوردها، اثر تجمعی برداشت آب برای کشاورزی و صنعت، تبخیر از سطح دریاچه سدها، به هم خوردن سامانه آب شناختی (هیدرولوژیک) حوضه آبخیز این دو رودخانه و اثر تغییر اقلیم و گرمایش زمین، می تواند در یکی دو دهه آینده سبب کاهش تا حدود ۹۰ درصد آب این دو رودخانه شود. کشورهای مختلف از جمله آمریکا، کانادا، فرانسه، رژیم صهیونیستی، اتحادیه اروپا و برخی از کشورهای اروپایی و بانک جهانی و اتحادیه بین المللی انرژی هیدرولیک IHA، شورای جهانی آب

WWC، اتحادیه بین‌المللی آب، همکاری کارشناسی و انتقال فناوری، دانشگاه‌های مختلف از کشورهای اروپایی، آسیایی و آمریکایی شرکت دارند (قائم‌مقامی، ۱۳۹۵: ۱۱۰).

پیشینه تحقیق

رضائیان قیه باشی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «آینده‌پژوهی تهدیدهای نظامی - امنیتی ناشی از تغییر اقلیم در ایران» به این نتیجه رسیده‌اند که تغییر اقلیم منجر به تهدید امنیت مرزی تحت تأثیر مهاجرت، امنیت اجتماعی تحت تأثیر بیکاری و افزایش حاشیه‌نشینی مهاجران، درگیری خارجی تحت تأثیر حوزه‌های آبی مشترک و تحمیل هزینه‌های سنگین اقتصادی تحت تأثیر تخریب زیرساخت‌های نظامی - امنیتی خواهد شد.

مولایی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «مدیریت جامع حوضه آبریز دجله و فرات در جهت مهار بیابان‌زایی و پدیده ریزگردها» به بررسی حوزه آبریز دجله و فرات پرداخته و راهکارهای مهار بیابان‌زایی و کنترل پدیده ریزگردها را ارائه نموده است. کرمی و همکاران (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای با عنوان «تأثیر هیدروپلیتیک بر مناسبات عراق و ترکیه با تأکید بر دجله و فرات»، به این نتیجه رسیده‌اند که توسعه طرح‌های آبی از سوی ترکیه یکی از اصلی‌ترین موانع در راه نیل به اجماع هیدروپلیتیکی در این حوزه آبریز می‌باشد و با توجه به تیره شدن روابط سوریه و ترکیه در جریان ناآرامی‌های اخیر سوریه، باید منتظر تشدید اختلافات این دو کشور بر سر این حوضه آبی باشیم.

قائم‌مقامی (۱۳۹۵) در مطالعه‌ای با عنوان «بحران آب و آب‌های جاری فرامرزی ترکیه و امنیت ملی و محیط زیست ایران» به بحران آب و پروژه گاپ و تأثیرات آن بر محیط زیست پرداخته است. مختاری هشی و قادری حاجت (۱۳۸۷) در مطالعه‌ای با عنوان «هیدروپلیتیک خاورمیانه در افق سال ۲۰۲۵ م، مطالعه موردی حوزه‌های دجله و فرات، رود اردن و نیل» به این نتیجه رسیده‌اند که رشد بالای جمعیت و افزایش تقاضای آب شیرین در این منطقه در کنار محدودیت‌های آبی، در آینده موجب افزایش رقابت‌ها و تنش‌ها خواهد شد.

معموری و کاظمی (۱۳۹۰) در مطالعه‌ای با عنوان «نقش رژیم صهیونیستی در بحران آب خاورمیانه» به این نتیجه رسیده‌اند که حیات رژیم اشغالگر قدس به منابع آبی مناطق اشغال‌شده وابسته است و بدون تسلط بر این منابع آبی، به ادامه حیات خود قادر نیست و از این رو عامل اصلی بحران آب در منطقه محسوب می‌گردد. افضل‌ی و همکاران (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی ژئوپلیتیکی مدیریت منابع آبی ایران در حوضه آبریز جنوب غربی کشور» به این نتیجه رسیده‌اند که حوضه آبریز جنوب غربی کشور، مهم‌ترین منبع آب‌های سطحی کشور ایران به شمار می‌رود؛ به‌گونه‌ای که کنترل و بهره‌برداری از این آب‌ها همواره ذهن دولت‌مردان و برنامه‌ریزان اقتصادی و اجتماعی را به خود مشغول کرده است.

بررسی سوابق تحقیق بیانگر این نکته است که اگرچه تحقیقات مرتبط با موضوع در سال‌های اخیر شروع شده، ولی به خاطر جدید بودن موضوع، مطالعه‌های به‌عمل‌آمده، هر کدام از یک جنبه به موضوع پرداخته، در نتیجه در این تحقیق مبتنی بر دیدگاه باری بوزان (۱۳۹۰)، به دنبال آن هستیم که تأثیرات طرح موصوف بر امنیت جمهوری اسلامی ایران را به‌طور جامع و همه‌جانبه و در ابعاد زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی، سیاسی و نظامی بررسی و شناسایی نماییم.

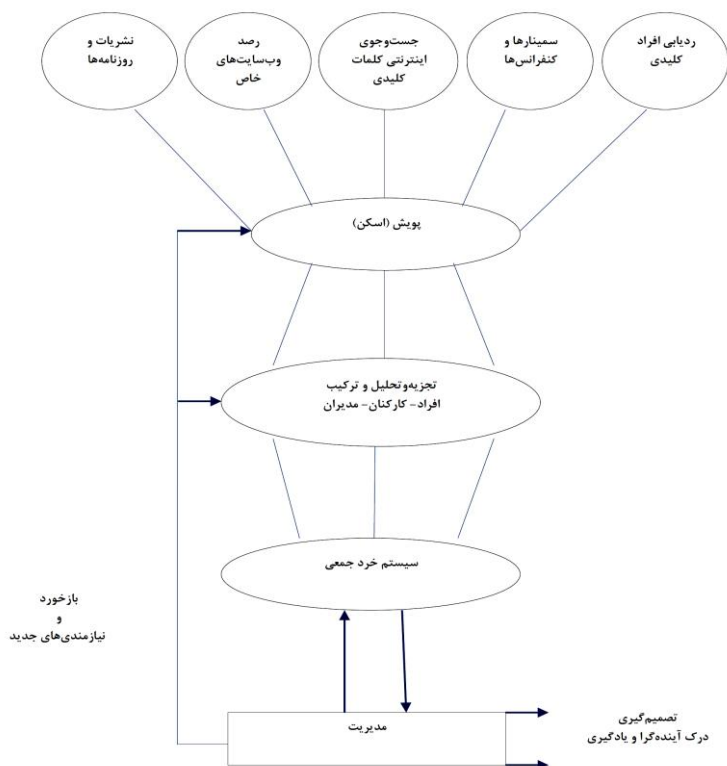
نوع و روش تحقیق

با توجه به اینکه هنوز طرح موصوف به‌طور کامل عملیاتی نشده است^۱، در نتیجه ضرورت داشت که از روش‌های آینده‌پژوهی برای شناسایی تأثیرات این طرح بر امنیت ج.ا. استفاده گردد. از این رو این تحقیق از نظر هدف، به‌واسطه پرداختن به مسائل موجود، جزء تحقیقات کاربردی است و از نظر ماهیت از نوع توصیفی محسوب می‌گردد که رویکرد کیفی آینده‌پژوهانه دارد و به روش پایش محیطی^۲ و چرخ آینده^۳ انجام شده است.

۱. بررسی‌ها نشان می‌دهد حدود ۲۱ درصد از پروژه آبیاری و ۷۴ درصد از طرح‌های برقایی ترکیه به پایان رسیده است.

بنابراین در این مطالعه، در فاز اول مطابق روش پایش محیطی، داده‌ها از متون علمی (کتاب‌ها و مقالات)، مصاحبه با افراد کلیدی، همایش مرتبط با موضوع فوق و گزارش‌های رسانه‌های مختلف گردآوری شده و بر اساس رویکرد کیفی، با استفاده از نرم‌افزار Maxqda نسخه ۱۱ داده‌های کدگذاری (کدگذاری باز و محوری) مورد تحلیل قرار گرفت.

سنگ بنای تحقیقات آینده، پایش محیط زیست به منظور شناسایی شاخص‌های اولیه و «سیگنال‌های ضعیف» است که نشان‌دهنده آینده‌های ممکن است. تکنیک‌های پایش اغلب شامل پانل‌های متخصصین، پایگاه داده، بررسی ادبیات، جست‌وجو در اینترنت، بررسی اسناد، مقالات، پیگیری متخصصین کلیدی در مورد مسائل محیط زیستی و رصد همایش‌های متشکله است و نتایج در یک پایگاه داده ذخیره می‌شوند (گوردون و گلین، ۲۰۰۹: ۲).

نمودار ۲: الگوی پایش محیطی (گوردون و گلین، ۲۰۰۹)

در فاز دوم مطالعه، اطلاعات به دست آمده از پایش محیطی در یک جلسه با حضور خبرگان حوزه‌های مورد مطالعه (با رویکرد چرخ آینده) مورد بررسی قرار گرفت تا نحوه تأثیرگذاری ابعاد شناسایی شده نسبت به هم مشخص گردد.

در این مطالعه منابع تحقیق برای فاز اول (پایش محیطی) شامل موارد زیر است و برای فاز دوم تحقیق (چرخ آینده) از هر حوزه (امنیتی، اقتصادی، اجتماعی فرهنگی، سیاسی و نظامی) یک نفر به روش هدفمند انتخاب گردید.

در این تحقیق با توجه به رویکرد آینده‌پژوهانه تحقیق، پس از شناسایی منابع اطلاعاتی، از نمونه‌گیری صرف نظر گردید و منابع شناسایی شده وارد نرم‌افزار شد و مورد تحلیل قرار گرفت.

یکی از راهبردهای افزایش روایی، چندسونگری در تحقیق است (قربانی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۸). در همین رابطه برای افزایش روایی تحقیق از چندسویه‌نگری در منابع استفاده شده است و از کتاب‌های منتشر شده، مقالات، گزارش‌های رسانه‌ها و مصاحبه‌های منتشر شده از فعالان و مسئولین حوزه مربوطه استفاده گردیده است.

یکی دیگر از معیارهای بررسی روایی در پژوهش کیفی، درگیری مداوم پژوهشگر با موضوع پژوهش است. یکی از بهترین روش‌ها برای ایجاد اعتبار، درگیری طولانی با موضوع و مشاهده پیوسته است که این امر موجب جمع‌آوری داده‌های عمیق‌تر و در نتیجه حقیقی‌تر شدن داده‌ها می‌گردد (هومن، ۱۳۸۹: ۱۰۲).

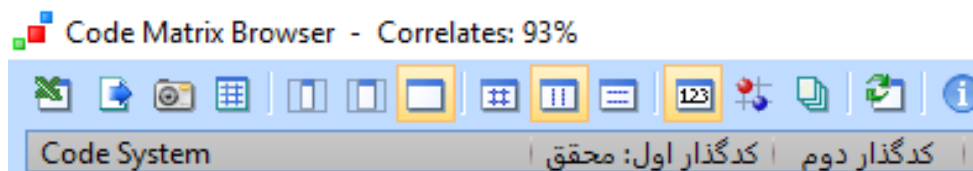
از مواردی که محقق در این پژوهش رعایت نموده است، درگیری طولانی‌مدت و پیگیری مستمر پژوهش بوده است.

جدول ۲: مشخصات اسناد مورد بررسی

نمونه منابع استفاده شده	تعداد	گروه اسناد
حسین مختاری هشی و مصطفی قادری حاجت (۱۳۸۷)، ایرج حاتمی و بهروز بهرام آبادی (۱۳۸۹)، امیرحسین منتظر حجت و بهزاد منصوری (۱۳۹۵)، بهاره سازمند، علی معموری و سید آصف کاظمی (۱۳۹۰)، یوسف تقی ملایی (۱۳۹۵)، سید علی قائمی (۱۳۹۵)، کرمی و همکاران (۱۳۹۵) و رسول افضلی و همکاران (۱۳۹۵)	۸	مقالات
گزارش‌های ماهنامه جهان سبز شماره‌های ۴ و ۵ (۹۵/۲/۱۳) - گسترش صنعت (شماره‌های ۱۳۴ و ۴۵۴) - خبرگزاری ایسنا (۹۶/۱۰/۲) - ایلنا (۱۳۹۶/۱۱/۷)، تابناک (۹۵/۶/۵) - روزنامه‌های دنیای اقتصاد (۹۵/۱۲/۱) - ۹۵/۶/۱۵ - ۹۶/۳/۱۱ - ۹۶/۳/۱۵ - ۹۶/۳/۲۶ - ۹۶/۳/۲۸ - ۹۶/۱۲/۱۹ - ۹۶/۱۱/۲۹، روزنامه ایران (۹۶/۶/۲۶)، ابتکار (۹۶/۹/۹)، آفتاب (۹۶/۴/۵)، جمهوری اسلامی (محیط زیست در رسانه مورخه ۹۵/۱۲/۱۶ - ۹۵/۳/۲۹)، سلامت نیوز (۱۳۹۶/۱۱/۱۴)، میزان (۹۶/۴/۲۱)، مشرق (۹۶/۸/۱۴)، آفرینش (۹۶/۵/۴)، تجارت (۹۶/۴/۲۴)، ایران زمین (۹۶/۸/۱۵)، همدلی (۹۶/۴/۲۰ و ۹۶/۶/۸)	۳۰	گزارش‌های منتشرشده در سایر نشریات و رسانه‌ها
دیپلماسی آب‌های فرامرزی و نظام بین‌الملل (دکتر سید عباس عراقچی، ۱۳۹۴) هیدروپلیتیک و امنیت غرب آسیا (جواد معدنی، ۱۳۹۶)	۲	کتاب‌ها
کنفرانس بین‌المللی مقابله با گرد و غبار: چالش‌ها و راه‌حل‌های عملی (۱۳ و ۱۴) (۱۳۹۶/۴/۱۴)	۱	همایش‌ها
دکتر عباس عراقچی (۹۶/۶/۲۵) - محمدمهدی برومندای نایب‌رئیس کمیسیون امنیت ملی و سیاست خارجی مجلس (۹۵/۷/۲۳) - علی نجفی عضو کمیسیون امنیت ملی و سیاست خارجی مجلس (۹۶/۴/۲۷) - توتونچی کارشناس مطالعات علوم اجتماعی و اکولوژیک و مدیر اندیشکده مطالعات اجتماعی و محیط زیست (۱۳۹۶/۴/۲۱) - جواد کاظم نسب الباجی نماینده اهواز در مجلس شورای اسلامی (۹۷/۲/۹) - ضیاءالدین شجاعی (۹۶/۴/۱۵) و (۹۶/۷/۲۳) - آقای اطهری متخصص روابط ایران و ترکیه (۹۷/۳/۲۷) - آقای جلیل مختار نماینده آبادان در مجلس شورای اسلامی (۹۵/۷/۱۹) - دکتر میر مهرداد میرسنجری - علیرضا رحیمی، عضو کمیته امنیت آب مجلس شورای اسلامی (مرکز مطالعات صلح ۹۶/۲/۱۰) - گلمرادی عضو مجمع نمایندگان استان خوزستان (۹۶/۱۱/۱۸) - حجت‌الله میان‌آبادی، مدرس دانشگاه و متخصص ژئوپلیتیک آب (۹۶/۱۲/۱۹) - دکتر مهدی فلاح، پژوهشگر حوزه کشاورزی (۹۶/۱۲/۱۹)	۱۳	مصاحبه‌های منتشرشده با فعالان و مسئولان حوزه مربوطه در خصوص طرح گاپ در رسانه‌های مختلف
نامه فعالان محیط زیست جمهوری اسلامی ایران به سازمان ملل (روزنامه دنیای اقتصاد، ۹۵/۴/۹) - نامه مشترک ظریف و ابتکار به دبیر کل سازمان ملل (روزنامه دنیای اقتصاد، ۹۵/۱۲/۱۵)	۲	سایر مدارک

در این مطالعه در زمینه پایایی، از روش توافق یا همخوانی بین دو کدگذار استفاده شده و ضریب توافق به دست آمده ۹۳٪ (نزدیک به یک) است که حاکی از توافق و همخوانی بالا و نیز ضریب پایایی مناسب است.

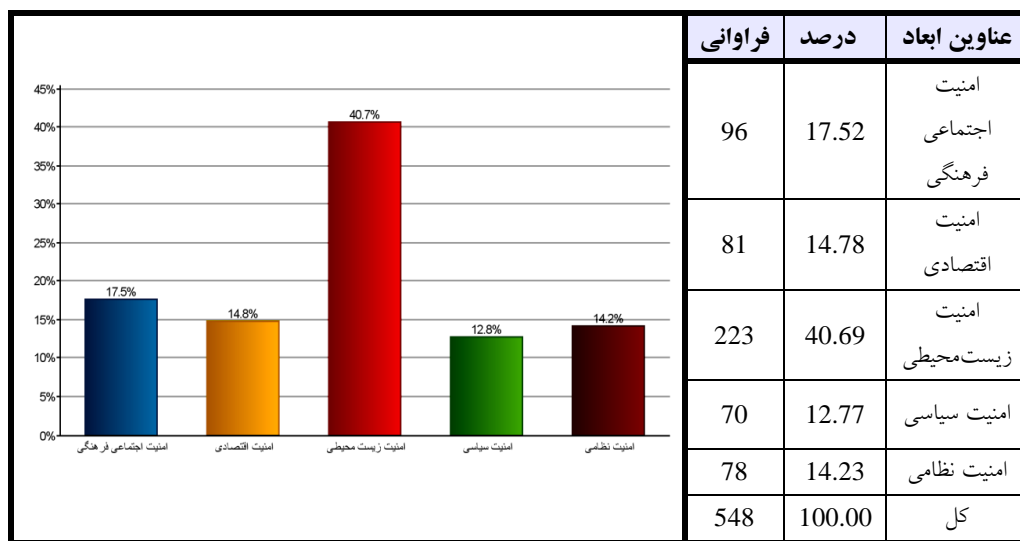

یافته‌ها

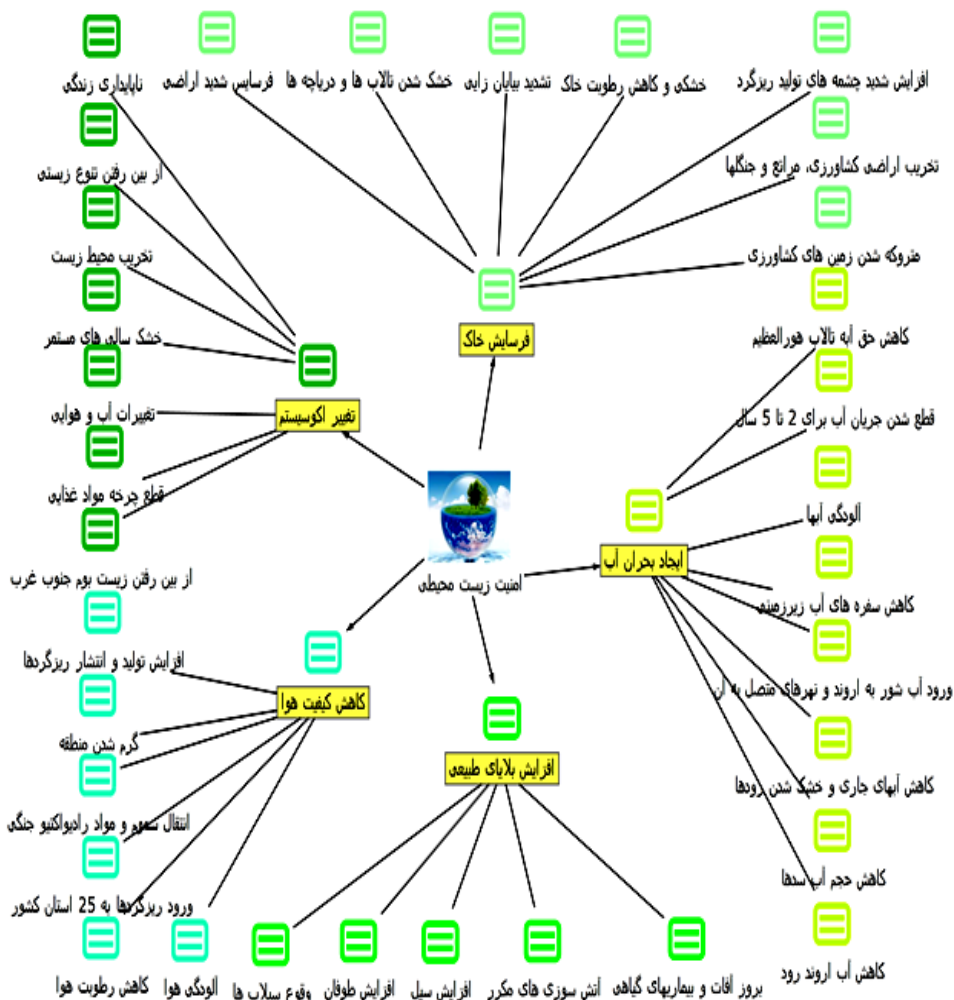
در فاز اول تحقیق، کلیه مدارک وارد نرم‌افزار گردید و در مرحله اول (کدگذاری باز) تعداد ۵۴۸ کد شناسایی گردید و پس از کدگذاری باز؛ با الهام از مبانی نظری و پیشینه تجربی پژوهش، کدهای استخراجی با توجه به نزدیکی و شباهت‌ها در نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی Maxqda11 در مقوله‌های مختلفی دسته‌بندی شدند (کدگذاری محوری). تعیین و نام‌گذاری مقوله‌ها نیز بر اساس اصطلاحات تکنیکی و تخصصی موجود در پیشینه تحقیق و یا زبانی که در اسناد به کار می‌رفت، انجام گرفته است. این عمل با همفکری و مشورت با خبرگان صورت گرفته است. بعد از استخراج و دسته‌بندی کدها، شاخص مربوط به هر کد نیز تعیین گردید. در مرحله بعد نیز تعدادی از مقوله‌ها که باهم قابلیت تبدیل شدن به یک بعد از یک مفهوم کلی را داشتند نیز در ذیل بعد مربوطه قرار گرفتند.

با توجه به پایش محیطی به عمل آمده، امنیت ملی در پنج بعد و ۱۸ مؤلفه تبیین گردید که بالاترین فراوانی به بعد زیست‌محیطی مربوط می‌شود و ابعاد اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی، نظامی و سیاسی در جایگاه‌های بعدی قرار دارند.

جدول ۳: فراوانی مرتبط با امنیت نظامی

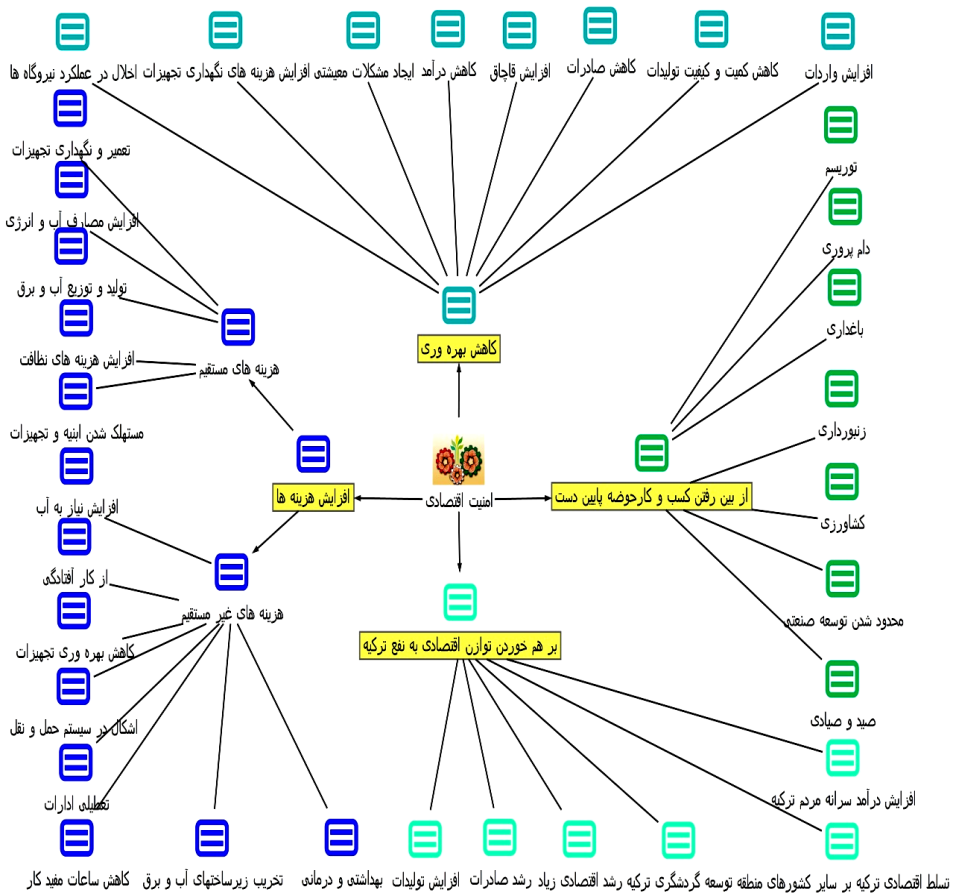
با پیش محیطی به عمل آمده، تأثیرات طرح آناتولی جنوبی ترکیه (گاپ) بر امنیت زیست محیطی جمهوری اسلامی ایران در نمودار زیر مشخص گردیده است. همان گونه که در نمودار زیر مشخص است، یکی از تأثیرات طرح گاپ، ایجاد مشکلات امنیتی در زمینه زیست محیطی است که شامل ایجاد بحران آن (قطع یا کاهش حجم آب در اروندرود، کاهش حق آبه تالاب هورالعظیم، کاهش حجم آب سدهای منطقه پایین دست، خشک شدن رودها، کاهش سفره های آب زیرزمینی، افزایش آلودگی های آب و در نهایت ورود آب شور دریا به اروندرود و نهرهای متصل به آن)، فرسایش خاک (خشک شدن تالاب ها و دریاچه ها، خشکی و کاهش رطوبت خاک، تخریب اراضی کشاورزی، مراتع و جنگل ها و تشدید بیابان زایی)، کاهش کیفیت هوا (کاهش رطوبت هوا، ورود و تولید ریزگردها، انتقال سموم و مواد رادیواکتیو جنگی و افزایش آلودگی های هوا)، تغییر اکوسیستم (گرم شدن زمین و تغییرات آب هوایی، خشک سالی های مستمر، تخریب محیط زیست و از بین رفتن تنوع زیستی، ناپایداری زندگی و قطع چرخه مواد غذایی) و در نهایت افزایش بلایای طبیعی (افزایش سیل، طوفان و وقوع سیلاب ها، آتش سوزی های مکرر و بروز آفات و بیماری های گیاهی) خواهد شد.

نمودار ۳: تأثیرات طرح گاپ بر امنیت زیست محیطی

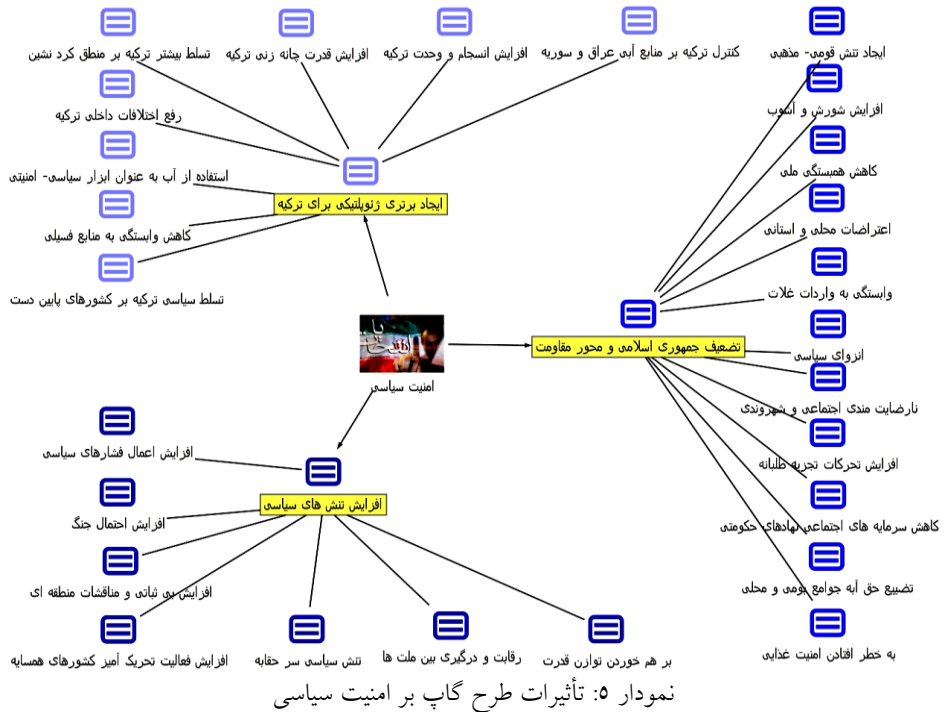
با پایش محیطی به عمل آمده، تأثیرات طرح آناتولی جنوبی ترکیه (گاپ) بر امنیت اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در نمودار زیر مشخص گردیده است. همان گونه که در نمودار مشهود است، یکی از تأثیرات طرح گاپ، ایجاد مشکلات امنیتی در زمینه اقتصادی است و باعث افزایش هزینه های مستقیم (افزایش مصارف آب و انرژی، افزایش هزینه های تعمیر و نگهداری تجهیزات، افزایش هزینه های تولید و توزیع آب و برق و ...) و

هزینه‌های غیر مستقیم (هزینه‌های بهداشتی و درمانی، کاهش ساعات کار و تعطیلی ادارات، اختلال در سیستم حمل و نقل، ازکارافتادگی کارکنان و ...) باعث کاهش بهره‌وری (کاهش کیفیت و کمیت تولیدات، کاهش صادرات، افزایش واردات و قاچاق کالا، کاهش درآمد مردم و ایجاد مشکلات معیشتی) و از بین رفتن کسب و کارهای حوضه پایین دست رودهای دجله و فرات (صنعت توریسم، دام پروری، باغداری، زنبورداری صید و صیادی، تضعیف و توسعه صنعتی منطقه نیز محدود) خواهد شد و در نهایت منجر به برهم خوردن توازن اقتصادی (توسعه گردشگری ترکیه، افزایش تولیدات و صادرات ترکیه، افزایش درآمد سرانه مردم و ...) به نفع ترکیه خواهد شد.

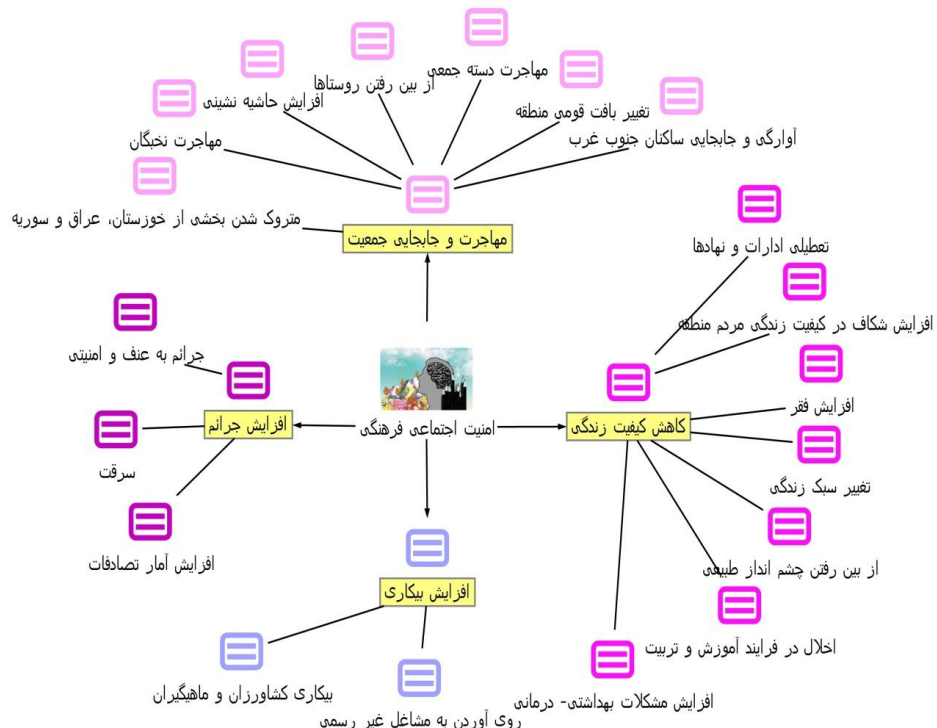

نمودار ۴: تأثیرات طرح گاپ بر امنیت اقتصادی

با پایش محیطی به عمل آمده، تأثیرات طرح آناتولی جنوبی ترکیه (گاپ) بر امنیت سیاسی جمهوری اسلامی ایران در نمودار زیر مشخص گردیده است. در زمینه امنیت سیاسی، طرح موصوف می‌تواند به برتری ژئوپلیتیکی ترکیه کمک نماید و آن کشور قادر خواهد شد کنترل خود بر منابع آب عراق و سوریه را افزایش داده و قدرت چانه‌زنی خود را تقویت و از آب به عنوان ابزار سیاسی امنیتی به نفع خود استفاده نماید که این عوامل می‌تواند باعث افزایش تنش‌های سیاسی (رقابت و درگیری بین ملت‌ها، تنش سیاسی سر حق آبه، افزایش دخالت بیگانگان و افزایش احتمال جنگ) در منطقه شود و به تضعیف محور مقاومت و جمهوری اسلامی ایران منجر گردد و امنیت غذایی مناطق پایین دست را با چالش مواجه نماید و وابستگی به واردات غلات را افزایش دهد. همچنین احتمال افزایش تنش‌های قومی و مذهبی، شورش و آشوب‌ها وجود دارد و در صورت وقوع اعتراضات محلی و استانی، همبستگی ملی صدمه می‌بیند و مجموع این وقایع می‌تواند منجر به افزایش نارضایتی اجتماعی و کاهش سرمایه اجتماعی گردد.

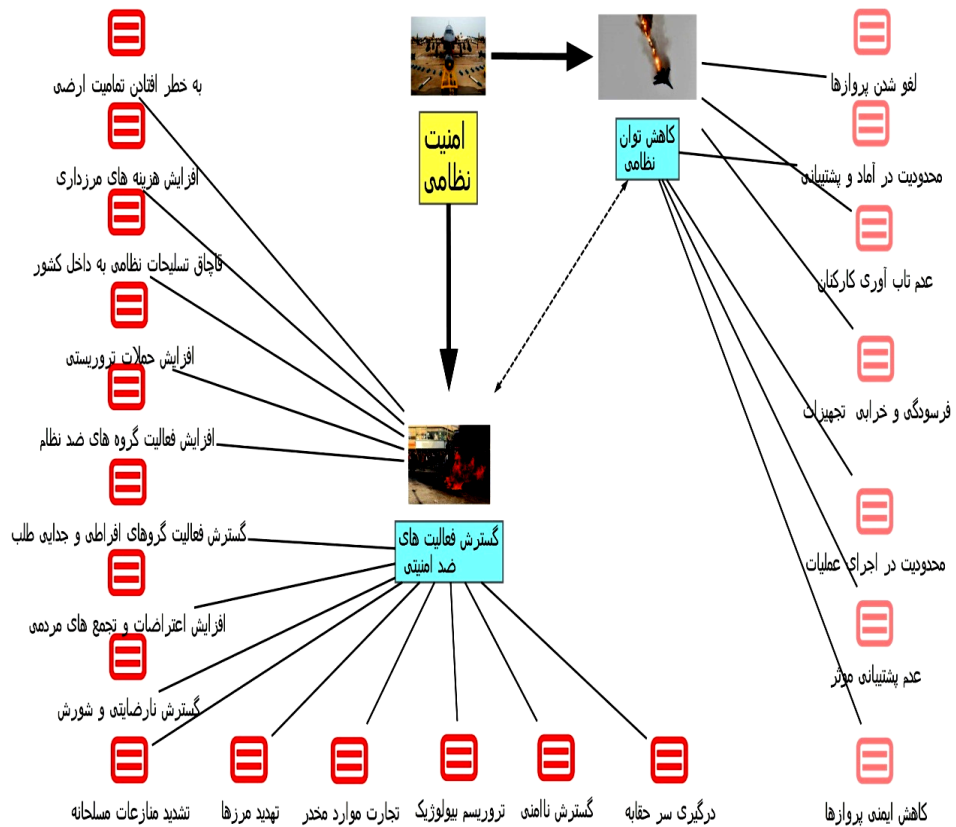
با پایش محیطی به عمل آمده، تأثیرات طرح آناتولی جنوبی ترکیه (گاپ) بر امنیت اجتماعی- فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در نمودار زیر مشخص گردیده است. همان گونه که در نمودار مشهود است، یکی از اثرات طرح گاپ بر امنیت اجتماعی- فرهنگی، احتمال افزایش بیکاری ساکنان مناطق پایین دست خواهد بود و هم زمان کیفیت زندگی ساکنان این منطقه به دلیل افزایش مشکلات بهداشتی و درمانی، گسترش فقر، اخلال در فرآیند تربیت و آموزش و انجام امور اداری در اثر تعطیلات پی در پی تحت تأثیر قرار خواهد گرفت و به دنبال آن احتمال افزایش آمار جرم، جنایت و مشکلات امنیتی وجود خواهد داشت و از این رو مهاجرت و جابه جایی جمعیت افزایش و نخبگان تمایل به مهاجرت از منطقه را خواهند داشت و امکان دارد بخشی از مناطق مورد نظر از سکنه خالی شود و با از بین رفتن روستاها، بافت جمعیتی منطقه برهم خواهد خورد و در شهرهای بزرگ نیز حاشیه نشینی افزایش می یابد که این نیز به نوبه خود مشکلاتی را ایجاد خواهد کرد.

نمودار ۶: تأثیرات طرح گاپ بر امنیت اجتماعی- فرهنگی

با پایش محیطی به عمل آمده، تأثیرات طرح آناتولی جنوبی ترکیه (گاپ) بر امنیت نظامی جمهوری اسلامی ایران در نمودار زیر مشخص گردیده است. تبعات طرح گاپ می‌تواند منجر به محدودیت‌هایی در اجرای عملیات‌های نظامی شود و از جمله آن‌ها می‌توان به کاهش ایمنی پروازها (ناشی از دید کم خلبانان و عملکرد نامناسب تجهیزات مختلف مثل رادارها و...)، فرسوده شدن و تخریب تجهیزات و زیرساخت‌های دفاعی و کاهش تاب‌آوری کارکنان و خانواده‌های آنان که در مناطق تحت تأثیر این طرح ساکن هستند، اشاره کرد.

در کنار تأثیرگذاری طرح بر توان نظامی، تبعات این طرح می‌تواند به گسترش فعالیت‌های ضد امنیتی (افزایش قاچاق، حملات تروریستی، افزایش اعتراضات، تشدید تنش‌ها بر سر حق آبه و...) کمک و امنیت نظامی را با چالش مواجه نماید.

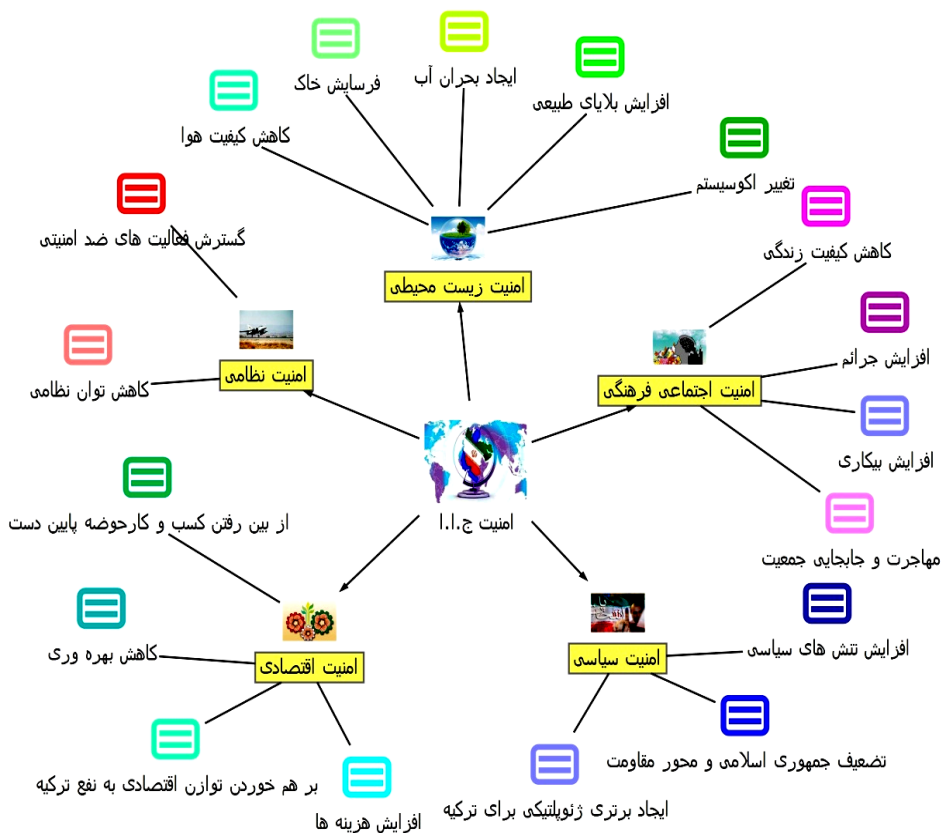

نمودار ۷: تأثیرات طرح گاپ بر امنیت نظامی

بنابراین با پایش محیطی به عمل آمده، تأثیرات طرح آناتولی جنوبی ترکیه (گاپ) بر امنیت جمهوری اسلامی ایران در نمودار زیر در ۵ بعد و ۱۸ مؤلفه مشخص گردیده است. از این رو طرح گاپ علاوه بر امنیت زیست محیطی (تغییر اکوسیستم، افزایش بلایای طبیعی، ایجاد بحران آب، فرسایش خاک و کاهش کیفیت هوا)، امنیت اجتماعی جامعه را هم با مخاطره مواجه خواهد نمود و منجر به کاهش کیفیت زندگی در منطقه غرب و جنوب غرب خواهد شد و با افزایش مهاجرت و افزایش نرخ بیکاری، احتمال وقوع جرم و جنایت هم افزایش خواهد یافت و هم‌زمان امنیت اقتصادی جامعه هم تحت تأثیر قرار خواهد گرفت و هزینه‌های تولید و توزیع آب و برق افزایش و بهره‌وری کاهش می‌یابد و کسب و کارهای حوضه‌های پایین دست صدمه خواهند دید و توازن اقتصادی به نفع ترکیه برهم خواهد خورد.

به دنبال آن، همین تغییرات و وابستگی کشورهای پایین دست به آب ترکیه، امنیت سیاسی این کشورها را تضعیف خواهد کرد و تنش‌های سیاسی را افزایش خواهد داد و ترکیه به موقعیت ژئوپلیتیکی بهتری دست خواهد یافت. در بعد امنیت نظامی هم اجرای عملیات‌های نظامی با محدودیت همراه خواهد شد. ایمنی پروازها کاهش خواهد یافت و فرآیند فرسودگی تجهیزات و زیرساخت‌های دفاعی تسریع می‌یابد و تاب‌آوری کارکنان و خانواده‌های آنان در مناطق مورد نظر کاهش خواهد یافت و احتمال بروز فعالیت‌های ضد امنیتی (افزایش قاچاق، حملات تروریستی، افزایش اعتراضات، تشدید تنش‌ها بر سر حق آبه و ...) افزایش پیدا خواهد کرد.

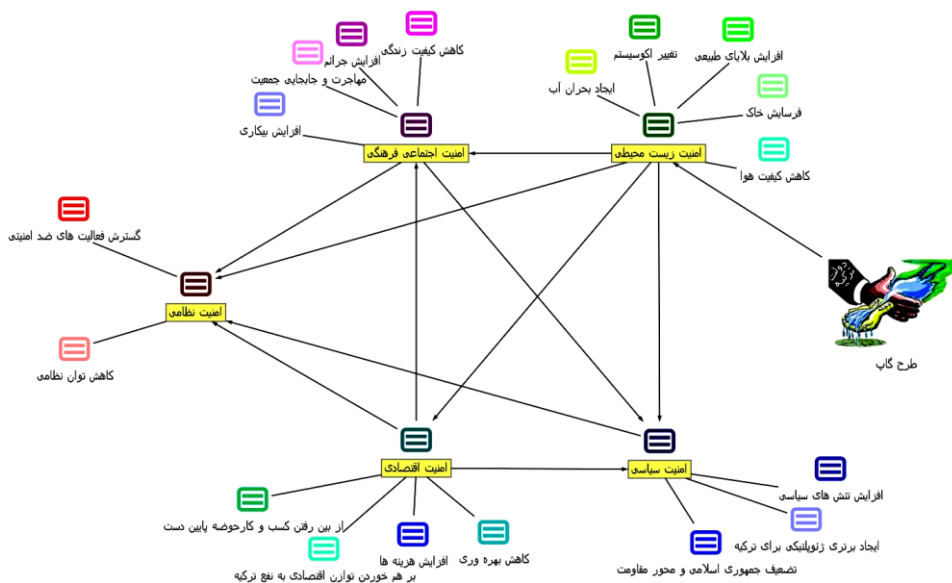

نمودار ۸: ابعاد و مؤلفه‌های مرتبط با امنیت ملی

در فاز دوم تحقیق عوامل شناسایی شده در خصوص تأثیرات طرح گاپ بر امنیت جمهوری اسلامی ایران با استفاده از روش چرخ آینده و با مشارکت تعداد پنج نفر از خبرگان حوزه‌های مرتبط به شرح نمودار زیر تصویرسازی گردید^۱.

۱. با توجه به گستردگی شاخص‌ها (۵۴۸ شاخص) و مؤلفه‌ها، الگوی چرخه محدود به روابط بین ابعاد گردید و روابط بین مؤلفه‌ها و شاخص‌ها که در جلسات متعدد بررسی گردیده، در مقالاتی جداگانه برای هر یک از ابعاد ارائه خواهد شد.

نمودار ۹: تأثیرات طرح گاب بر امنیت ملی ج.ا.ایران بر مبنای الگوی چرخه

همان گونه که در نمودار فوق مشخص گردیده، نحوه تأثیرگذاری مؤلفه‌های آن نیز به این صورت خواهد بود که با ظاهر شدن نتایج امنیت زیست محیطی طرح گاب (ایجاد بحران آب و فرسایش زمین‌ها و تالاب‌ها و تغییر اکوسیستم و همچنین کاهش کیفیت هوا و افزایش بلایای طبیعی) امنیت اقتصادی منطقه به خطر خواهد افتاد. هزینه‌های تولید افزایش، بهره‌وری کاهش خواهد یافت و کسب و کارهای حوزه پایین دست دجله و فرات به تدریج تضعیف و از بین خواهند رفت و توازن اقتصادی منطقه به نفع ترکیه برهم خواهد خود و ترکیه با استفاده از مزایای اقتصادی طرح فوق (افزایش تولید برق، محصولات کشاورزی، توسعه گردشگری و صنعتی) اقتصاد خود را بهبود خواهد داد و به یکی از قطب‌های تولید غلات جهان تبدیل خواهد شد و برعکس کشورهای پایین دست به دلیل عدم دسترسی به منابع آب و از دست دادن کشاورزی، صنعت، دامداری و صیادی، به سمت تضعیف اقتصادی حرکت خواهند کرد.

در بعد اجتماعی، بیکاری افزایش و کیفیت زندگی مردم کاهش می‌یابد و به دنبال آن احتمال مهاجرت نخبگان محلی و مردم افزایش خواهد یافت و سپس جرائم بین مردم در منطقه و همچنین در مناطق تازه سکونت‌یافته (حاشیه شهرها) افزایش خواهد یافت. تأثیرات زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی باعث تضعیف برخی از ابعاد امنیتی جمهوری اسلامی ایران و محور مقاومت در منطقه خواهد شد و تنش‌های سیاسی در منطقه افزایش خواهد یافت و در این بین ترکیه با کنترل بیشتر بر منابع آبی حوزه پایین‌دست و داشتن برتری اقتصادی به برتری ژئوپلیتیکی در منطقه خواهد رسید و با دسترسی به انرژی ارزان، وابستگی خود را به منابع انرژی کشورهای پایین‌دست کم خواهد کرد. آثار زیست‌محیطی طرح گاپ باعث مستهلک شدن تجهیزات نظامی و کاهش توان عملیاتی ناشی از عدم امکان پرواز یا افزایش سوانح و حوادث خواهد شد و استقرار و جابه‌جایی و تأمین امکانات و امنیت یگان‌های نظامی مستقر در منطقه هم به مخاطره خواهد افتاد. مضاف بر آن با ظاهر شدن اثرات اقتصادی و اجتماعی طرح گاپ، فعالیت‌های ضد امنیتی و تروریستی هم در منطقه افزایش پیدا خواهد کرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

منابع آبی در سراسر جهان در وضعیتی بحرانی قرار دارد و اغلب کشورهای غرب آسیا دچار کم‌آبی و افزایش قابل توجه و نیازهای رو به رشد در بخش‌های مختلف می‌باشند. از این رو ترکیه با اجرای طرح گاپ به دنبال توسعه و آبادانی خود است و با توجه به نتایج اطلاعات به‌عمل‌آمده از پایش محیطی، با اجرایی شدن طرح گاپ و همچنین روندهای موجود (افزایش جمعیت منطقه، خشک‌سالی‌های مستمر، جنگ و درگیری‌های داخلی و بی‌ثباتی‌های سیاسی موجود در منطقه، دخالت سایر کشورها و به‌خصوص رژیم صهیونیستی) و واقع شدن منطقه جنوب غرب آسیا بر روی کمربند خشک زمین، امنیت جمهوری اسلامی ایران در ابعاد مختلف زیست‌محیطی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و نظامی تهدید خواهد شد و طرح گاپ در هر پنج حوزه امنیتی (امنیت زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، سیاسی و نظامی) مؤثر است.

در حال حاضر نشانه‌های این تهدیدات در حوزه زیست‌محیطی (افزایش غیر قابل کنترل ریزگردها، آتش‌سوزی‌های گسترده در تالاب‌ها و ...)، اجتماعی و فرهنگی (گسترش اعتراضات بر سر انتقال آب بین حوزه‌ای، مهاجرت و ...) در حال وقوع است و پیامدهای سیاسی (دستیابی ترکیه به برتری ژئوپلیتیکی و ...)، اقتصادی (برهم خوردن توازن اقتصادی به نفع ترکیه) و نظامی (افزایش تهدید مرزها، گسترش فعالیت‌های جدایی‌طلبانه و کاهش ایمنی پروازها و فرسودگی و از کار افتادن تجهیزات الکترونیکی سازمان‌های نظامی و ...) نیز به تدریج و با بهره‌برداری کامل از طرح و با یک تأخیر زمانی، احتمال وقوع خواهند داشت. از این رو محدود کردن تأثیرات طرح گاپ به امنیت زیست‌محیطی یک اشتباه محاسباتی راهبردی است که در اکثر مدارک مورد بررسی، مشاهده می‌شود و در نتیجه بایستی از هم‌اکنون به لایه‌های بعدی این تهدید (اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و نظامی) توجه شود که به تدریج و با یک تأخیر زمانی معنی‌داری ظهور و نمود پیدا خواهند کرد و در مواقعی هم به دلیل فاصله زمانی و مکانی این پدیده‌ها با طرح گاپ، برقراری ارتباط مستقیم بین آن‌ها در حالت عادی متصور نخواهد بود. از این رو با انجام تحقیقات بنیادین و به‌خصوص به روش الگوی چرخ آینده و تحلیل لایه‌ای علت‌ها، می‌توان این ارتباطات را شناسایی و در مورد آن‌ها اظهار نظر نمود.

بنابراین پیشنهاد می‌گردد جمهوری اسلامی ایران به‌صورت هم‌زمان همه لایه‌های تهدید را مدنظر قرار دهد و علاوه بر اقدامات زیست‌محیطی (مبارزه با ریزگردها و بیابان‌زایی) از راهکارهای اجتماعی - فرهنگی، سیاسی و مدیریتی برای کاهش آسیب پروژه گاپ بر امنیت جمهوری اسلامی بکاهد، یعنی هم‌زمان با اقدامات مدیریتی شامل تحقیق و توسعه، مهار سرچشمه‌های تولید ریزگرد و مدیریت صحیح منابع آب، اقدامات سیاسی در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی، هم بایستی انجام و در کنار آن اقدامات فرهنگی و اجتماعی مناسب مثل افزایش آگاهی‌های عمومی، آموزش و فرهنگ‌سازی و ... به عمل آید تا تأثیرات منفی این طرح بر جمهوری اسلامی ایران به حداقل برسد.

پیشنهادهای اجرایی

وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران با افزایش همکاری و تعامل با کشورهای حوزه‌های آبریز دجله و فرات (عراق و سوریه)، ضمن طرح و پیگیری مستمر موضوع در نهادها و سازمان‌های بین‌المللی، مذاکره با ترکیه را در خصوص تعیین حق آبه کشورهای پایین‌دست با جدیت پیگیری نماید.

سازمان محیط زیست و وزارت امور خارجه با ایجاد و تقویت ساختارهای لازم، در خصوص آب‌های فرامرزی و ایجاد اجماع منطقه‌ای و جهانی برای رعایت حق آبه حوزه‌های پایین‌دست، دیپلماسی فعالی را در پیش بگیرند و به مجامع بین‌المللی در خصوص سدسازی‌های خارج از چهارچوب شکایت کنند و کشورهای ناقض کنوانسیون‌های مربوطه را تحت فشار سیاسی قرار دهند.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی با انجام مطالعات عمیق و گسترده‌تر و با استفاده از ظرفیت‌های علمی موجود، شناسایی آثار و تبعات طرح گاپ بر امنیت جمهوری اسلامی ایران را در دستور کار خود قرار دهد و مجلس شورای اسلامی با توجه به یافته‌ها و برآورد تأثیرات و زمان وقوع و ظهور تبعات آن، قوانین لازم را تصویب و در برنامه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت خود جهت‌گیری لازم را مشخص نماید.

صداوسیما و سایر نهادهای تربیتی و آموزشی (حوزه‌های علمیه، آموزش پرورش و ...) با تولید برنامه‌های مرتبط با محیط زیست، نسبت به افزایش آگاهی‌های عمومی در خصوص محیط زیست و اهمیت آن در زندگی و آینده جوامع بشری اقدام نمایند.

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی، مطالعه و تحقیق در زمینه طرح موصوف (ابعاد و اثرات آن و راه‌های مقابله و کاهش تبعات آن بر جمهوری اسلامی ایران) را در دستور کار خود قرار داده و نتایج و یافته‌های خود را به تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازان ارائه نمایند. همچنین توسعه رشته‌های تحصیلی بین رشته‌ای (مثل دیپلماسی آب و ...) در مقاطع تحصیلات تکمیلی در دستور کار آن وزارتخانه قرار گیرد.

وزارت علوم و تحقیقات و فناوری با همکاری دانشگاه‌های کشورهای ذی‌نفع و دانشگاه‌های بین‌المللی در خصوص شناسایی دقیق آثار و تبعات طرح گاپ و راهکارهای کاهش تبعات منفی آن بر کشورهای منطقه، تحقیقات و همایش‌های مشترک تشکیل دهند و اطلاعات لازم برای تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری در این زمینه را تولید نمایند.

مجلس شورای اسلامی و دولت طرح‌های توسعه‌ای حوزه‌های جغرافیایی جنوب غرب کشور را با مدنظر قرار دادن تهدیدات شناسایی شده، برنامه‌ریزی و الزامات زیست‌محیطی این طرح‌ها را پیش‌بینی نمایند.

سازمان‌های نظامی در طرح‌های عملیاتی و همچنین در آمایش سرزمینی نیروهای مسلح، تهدیدات شناسایی شده را مدنظر قرار دهند و از هم‌اکنون پیش‌بینی‌های لازم در خصوص مقابله با تهدیدات را اتخاذ نمایند.

پیشنهاد برای تحقیقات آینده

با توجه به گستردگی موضوع، پیشنهاد می‌گردد شناسایی آثار طرح گاپ در حوزه‌های مختلف امنیت اجتماعی- فرهنگی، امنیت اقتصادی، امنیت زیست‌محیطی، امنیت سیاسی و امنیت نظامی در مطالعاتی به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گیرد و سپس راهبردهای مقابله با این تهدیدها و کاهش اثرات مخرب آن تدوین گردد و در اختیار تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازان قرار گیرد.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- احمدی اوندی، ذوالفقار و همکاران (۱۳۹۳)، ارزیابی پیامدهای اجتماعی و فرهنگی پروژه احداث سد کارون ۳، شهرستان ایزد، فصلنامه توسعه اجتماعی (توسعه انسانی سابق)، دوره ۸، شماره ۳، بهار ۹۳، صص ۵۲-۲۷.
- هومن، عباس (۱۳۹۳)، راهنمای عملی تحلیل محتوا، تهران، انتشارات مبتکران.
- افضلی، رسول و همکاران (۱۳۹۶)، آسیب‌شناسی ژئوپلیتیکی مدیریت منابع آبی ایران در حوضه آبریز جنوب غربی کشور: رودخانه‌های کرخه و کارون بزرگ، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال ششم، شماره بیست و سوم، تابستان ۱۳۹۶، صص ۱۴۰-۱۰۵.
- بوزان، باری؛ ویور، الی و دویلد، پاپ (۱۳۸۶)، چهارچوبی تازه برای تحلیل امنیت، ترجمه علیرضا طیب، تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- بوزان، باری (۱۳۹۰)، مردم، دولت‌ها و هراس، تهران، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- بهزادی، حمید (۱۳۶۸)، اصول روابط بین‌الملل و سیاست خارجی، انتشارات دهخدا.
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۰)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- رضائیان قیه‌باشی، احد و همکاران (۱۳۹۷) آینده‌پژوهی تهدیدهای نظامی - امنیتی ناشی از تغییر اقلیم در ایران، فصلنامه آینده‌پژوهی دفاعی، شماره ۴، بهار ۱۳۹۶، صص ۱۶۶-۱۴۱.
- شیدائیان، حسین (۱۳۸۸)، امنیت ملی از منظر امام و مقام معظم رهبری، فصلنامه حصون، شماره ۱۹، ۵۴-۶۹.
- عراقچی، عباس (۱۳۹۴)، دیپلماسی آب‌های فرامرزی و نظام بین‌الملل، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.
- توحیدی، احمدرضا و کیخسروی، مهدی (۱۳۹۸)، خلأ معاهداتی: لزوم کنکاش در تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در فرآیند سدسازی، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۶۱، پاییز و زمستان ۹۸، صص ۴۱۲-۳۸۵.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۶۳)، «فقه سیاسی»، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- قائم‌مقامی، سید علی (۱۳۹۵)، بحران آب و آب‌های جاری فرامرزی ترکیه و امنیت ملی و محیط زیست ایران، فصلنامه مطالعات منابع مالی، سال دوم، شماره هفتم، بهار ۱۳۹۶، صص ۹۷-۱۱۷.
- کاویانی راد، مراد (۱۳۹۰)، امنیت زیست‌محیطی از منظر ژئوپلیتیک، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، شماره ۷.
- کرمی، افشین و همکاران (۱۳۹۵)، تأثیر هیدروپلیتیک بر مناسبات عراق و ترکیه با تأکید بر دجله و فرات، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال پنجم، شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۵، صص ۵۴-۳۰.

- لطفی، حیدر و دیگران (۱۳۹۰)، امنیت زیست‌محیطی و سیاست‌گذاری امنیت ملی، فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال سوم، شماره ۴.
- ماندل، رابرت (۱۳۷۹)، چهره متغیر امنیت ملی، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- متقی، ابراهیم (۱۳۸۹)، گونه‌شناسی تهدیدهای امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه آفاق امنیت، سال سوم، شماره هشتم، پاییز ۱۳۸۹، ص ۲۰-۵.
- مختاری هشی، حسین و قادری حاجت، مصطفی (۱۳۸۷)، هیدروپلیتیک خاورمیانه در افق سال ۲۰۲۵ م، مطالعه موردی حوزه‌های دجله و فرات، رود اردن و نیل، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال چهارم، شماره اول، بهار ۱۳۸۷، ص ۷۴-۳۶.
- مرادیان، محسن (۱۳۸۵)، «درآمدی بر ابعاد و مظاهر تهدیدات»، تهران، انتشارات راشا.
- مریدسادات، محمد و همکاران (۱۳۹۰)، الزامات توسعه پایدار.
- معدنی، جواد (۱۳۹۶)، هیدروپلیتیک و امنیت غرب آسیا، انتشارات مرکز آموزش و پژوهشی شهید صیاد شیرازی، تهران، ایران.
- معموری، علی و کاظمی، سید آصف (۱۳۹۰)، نقش اسرائیل در بحران آب خاورمیانه، فصلنامه علمی- تخصصی سخن تاریخ، سال پنجم، شماره ۱۲، بهار ۱۳۹۰، ص ۱۴۹-۱۲۱.
- ربیعی، علی (۱۳۸۳)، مطالعات امنیت ملی، مقدمه‌ای بر نظریه‌های امنیت ملی در جهان سوم، تهران، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.

الف. منابع انگلیسی

- Gordon, T.J.; Glenn, J.C. 2009. Environmental scanning. In: Glenn, J.C.; Gordon, T.J., eds. Futures research methodology—version 3.0 [CD-ROM]. Washington, DC: The Millennium Project.
- DAVID N. BENGSTON(2013) Horizon Scanning for Environmental Foresigh A Review of Issues and Approaches, U.S. FOREST SERVICE 11 CAMPUS BLVD SUITE 200 NEWTOWN SQUARE PA 19073.